

KUML 2014

KUML 2014

Årbog for Jysk Arkæologisk Selskab

With summaries in English

I kommission hos Aarhus Universitetsforlag

Starup

Et jysk stednavn med historisk og arkæologisk potentiale

AF MICHAEL LERCHE NIELSEN

I det sydlige og østlige Jylland findes fem bebyggelser ved navn Starup, hvoraf tre er middelalderlige kirkebyer (fig. 1): *Øster Starup* mellem Kolding og Vejle, *Vester Starup* på bredden af Holme Å mellem Ansager og Agerbæk samt *Sønder Starup* ved Haderslev Fjord. Den nutidige adskillelse af kirkebyerne med Vester-, Øster- og Sønder- er en administrativ tilføjelse med rødder i senmiddelalderen.

Starup er desuden navn på en samling af gårde og huse på nordsiden af Norsminde Fjord samt på en bydel i den østlige del af Løgumkloster. I 2010 gav Niels T. Sterum sidstnævnte lokalitet følgende skudsmål: “Efter de skriftlige kilder at dømme synes den [Starup] at være en meget lille bebyggelse, der næppe har haft indflydelse på byudviklingen i Løgumkloster.”¹

Dette værdiladede udsagn ansporede mig til at skrive denne artikel, for selvom den skriftlige overlevering – som ofte her til lands og i særdeleshed for jyske stednavnes vedkommende – ikke er prangende, så tyder en sprogvindskabelig analyse og fællestræk ved lokaliteterne på, at Starup-lokaliteterne kan have spillet en vigtig rolle for Jyllands infrastruktur i overgangsperioden mellem forhistorisk og historisk tid.

Til de fem Starup-navne følger sig et sjette navn nordligere i Jylland, *Stårup* med den fra TV-programmer velkendte herregård *Stårupgård*, på bredden af Skive Fjord. Navnets moderne skrivemåde og udtale afspejler en rounding af *a* til *å*, som ikke er gennemført i de andre navne.

Starup tilhører den mest udbredte, danske bebyggelsesnavnetype på *-torp* (gammeldansk *-thorp*, moderne *-rup*, *-drup* og *-strup*) med godt 3.000 repræsentanter inden for det nuværende Danmarks grænser. Navnetypen havde sin storhedsperiode i vikingetiden og kulminerede i tidlig middelalder. Navneledet har fra begyndelsen angivet en selvstændig gårdanlæggelse og har senere i middelalderen fået specialbetydningen “udflytterbebyggelse” med juridiske bånd til moder- eller adelbyen som beskrevet i bl.a. Jyske Lov fra 1241.

Fig. 1. Placeringen af de seks Starup-/Stårup-lokaliteter i Jylland. – Tegning: Johnny G.G. Jakobsen.

Location of the six Starup/Stårup localities in Jutland.

En del af de danske torp-bebyggelser, henimod 15%, har i middelalderen opnået sognestatus, hvilket almindeligvis ses som en indikation af alder og status.² Blandt Starup-lokaliteterne har halvdelen sognestatus, og det er i sig selv et vidnesbyrd om navnegruppens særstatus.

Overlevering og tolkningshistorie

Der er som nævnt intet påfaldende ved Starup-lokaliteternes overlevering i de skriftlige kilder, hvis ældste former falder i perioden 1291-1438 med *Stathorp* som den ældste kildeform.³ De ældste skrivemåder og de lokale udtaleformer peger i alle seks tilfælde mod en fælles sproglig oprindelse med enstavet forled, gammeldansk **Stath-thorp*.⁴ I løbet af middelalderen udvikles *Stathorp* til den moderne form *Starup/Stårup*.⁵

Der har gennem tiden været fremsat forskellige synspunkter omkring den rette sproglige tolkning af Starup. Lokalhistorikeren og friskolelæreren Poul Lindholm forklarede i 1911 Øster Starups betydning på følgende måde:

“[D]ette navns første del er et personnavn, dets sidste del skreves oprinde-

lig -torp, der betyder nybygge eller udflytter. Hvorvidt Starup ligesom de to andre byer [Borlev og Fredsted] er fremstået ved en enkelt bebyggelse, eller den mand, byen har navn efter, har været fører for en flok, der samtidig har bosat sig der, lader sig næppe afgøre.”⁶

Tanken om, at alle torp-navne er sammensat med personnavneforled, er meget tidstypisk, men det har siden vist sig, at kun omkring halvdelen af torp-navnene har personnavne som forled. Mange af forleddene beskriver i stedet ting, der udmærker lokaliteten, f.eks. tilvirkning af bast i Bastrup, beliggenheden ved en dal i Dollerup, ved en søbred i Sørup osv. Det er sjældent, at forleddet i torp-navnene betegner et areal eller er et bebyggelsesbetegnende ord, som det kendes fra f.eks. Agersted og Bysted. En gruppe torp-navne har dog forled, der er tolket som ord for bygninger, f.eks. “sal” i Sallerup, Saltrup, “bod” i nogle af de mange Borup’er.

Forleddet i Starup er ordet “sted”, gammeldansk *stath*, der nærmest per automatik forbindes med det oldnordiske maskulinumsord *staðr*. Der skal i det følgende argumenteres for, at der i denne navnegruppe ikke er tale om betydningen “(opholds)sted”, som ellers indgår i de mange danske stednavne på -*sted*, f.eks. Ringsted, Grindsted, Tisted m.fl., men derimod et nærtbeslægtet femininum *stath* med betydningen “ladeplads” svarende til oldnordisk *stǫð*.

Diskussionen om dette ords eventuelle forekomst på dansk jord rækker langt bagud i den danske navneforskning. I John Kousgård Sørensens monografi om navnene på -*sted* hævdes det, at “**stath* med betydningen “ladeplads” kun har spillet en uvæsentlig rolle i dansk stednavnegivning”.⁷ Denne skepsis er fulgt af senere forskning. Bent Jørgensen tolker i “Danske Stednavne” Starup-navnet som “Udflytterbebyggelsen på, fra bebyggelsesstedet” eller “Udflytterbebyggelsen ved landingsstedet”.⁸

Pladsen tillader ikke en lang drøftelse af spørgsmålet, men blandt de mulige navne, der er sat i forbindelse med betydningen “ladeplads”, fremhæver Kousgård Sørensen flere usammensatte navne, dels to nordenfjordske, *Stade* i sognene Vennebjerg og Serreslev samt evt. *Stae* i Vester Hassing sogn, dels *Stad*, det oprindelige navn for herregården Constantinsborg ved Brabrand Sø nær Aarhus. Det sønderjyske *Stade* ved Sønderå i Burkal sogn øst for Tønder er på grund af den lokale udtaleform blevet tolket som et oprindeligt **Stoth*-høgh “stolpehøj”.

Betydningen “ladeplads” er desuden foreslået i det falsterske sognenavn *Stadager*, der ligger ud til Guldborgsund. Til navnerækken må evt. føjes herregårdsnavnet Skibsted på nordsiden af Skibsted Fjord i Sydthy samt sognenavnet Skibsted i Himmerland med tilknytning til Skibsted Å.

Jeg mener, at den høje sogneprocent og det for navnetypen usædvanlige

forled taler for at udskille Starup-gruppen fra de øvrige torp-navne. Snarere er der tale om en oprindelig sammensætning, gammeldansk **stath-thorp*, med betydningen “(nyanlagt) bebyggelse ved en ladeplads”.

Med hensyn til Starup-gruppen udmærker lokaliteterne – i al fald for de fems vedkommende – sig ved beliggenheden i umiddelbar tilknytning til vandveje, og de kan uproblematisk opfattes som knudepunkter mellem landtransporten og trafikken til vands langs åer og fjorde. Jeg vil i det følgende gennemgå de seks lokaliteter og dernæst perspektivere Starup-lokaliteterne i forhold til andre stednavne, der indikerer handel og transport.

Stårup, Stårupgård, Højslev sogn, Fjends herred

Stårupgård er en herregård og et middelalderligt voldsted på østsiden af Skive Fjord med vådområder på næsten alle sider. I den nuværende hovedbygning, der menes opført af Bjørn Kås omkring 1570, indgår middelalderlige bygningsdele. Herregården ligger ved bredden af Dommerby Å, der afvander den nu tørlagte Dommerby Sø eller Tastum Sø (fig. 2). Området gennemskæres af den gamle vejforbindelse mellem Skive og Viborg. Fund af østersskaller fra Limfjorden og saltvandsfisk ved gravninger i Viborg vidner om, at domkirkebyen må have haft tæt kontakt med udskibningssteder i enten Hjarbæk Fjord eller Skive Fjord.⁹

Der kendes ikke arkæologiske fund i området, som kan belyse eventuelle handelsmæssige aktiviteter på stedet, men beliggenheden over for udmundingen af Karup Å med Skive købstad kunne minde om andre konkurrerende ladepladser, f.eks. Sønderø på sydsiden af halvøen Veddelev over for ladepladsen i bunden af Roskilde Fjord få kilometer længere mod syd.¹⁰ En lignende placering på hver side af en fjord finder man ved Hedeby og Slesvig i bunden

Fig. 2. Stårupgård nær Skive. Udsnit af Videnskabernes Selskabs Kort, Skivehuus, Bøvling og Lundenæs Amter 1800. – Geodatastyrelsen.

Stårupgård near Skive. Except from the Royal Danish Academy of Sciences and Letters' map, Skivehuus, Bøvling and Lundenæs counties 1800.

af fjorden Slien i Sydslesvig. Længere mod nordøst i Limfjorden giver den velkendte handelsplads Sebbersund mellem Halkær og Nibe Bredning vidnesbyrd om omfanget af handelsaktiviteten i vikingetiden.

Starup, Malling sogn, Ning herred¹¹

Starup er en lille landsby med fire gårde for enden af en dalsænkning ca. 500 m nord for Norsminde eller Kysing Fjord (fig. 3). Ejerlavet omfatter Starup Skov og området Norslund ved fjordbredden. Der er ifølge oplysning fra museumsinspektør Jens Jeppesen fra Moesgaard Museum ikke registreret relevante, arkæologiske fund i Starup, men der er dels fundet en mastefisk fra et vikingeskib i havet ud for Norsminde, dels halvdelen af en drejekværn af norsk granatglimmerskiffer samt østersøkeramik ved Norsminde, som vidner om handel og sejlads i vikingetiden.¹² I Saksild sogn på den modsatte side af fjorden findes der et Snekkeager (i Saksild Bys Østermark umiddelbart øst for byen), som er blevet sat i forbindelse med Aarhusbugtens koncentration af snekke navne og tolket som et udslag af militærstrategisk organisation.¹³

Det nuværende Starup ligger som nævnt et stykke fra kysten, men midtvejs mellem Norslund og Starup er marknavnet Gammeltoft afsat på udskiftningskortet fra 1812, som er en indikation af en fortidig bebyggelse. Gammeltoft, der indikerer en ældre beliggenhed af en af områdets bebyggelser, hvilket formelt set godt kunne være Starup, ligger på kanten af en dalsænkning vest for halvøen Norslund. På det sted kunne man forvente den nærmeste ladeplads i forhold til sognebyen Malling ca. 4 km mod nord. Sognets betydning i ældre tid understreges af, at kirkegården i Malling i romansk tid blev befæstet med en forsvarsmur, der stedvis er bevaret i op til 3 meters højde, samt tilhørende grav. I forsvarsmurens sydøsthjørne tilføjedes et rundt hjørnetårn på knap 8 meter i indvendig diameter. Tårngulvet var benyttet til begravelser, måske i forbindelse med et privatkapel i nederste etage af tårnet.¹⁴

Fig. 3. Starup i Malling sogn – Geodatastyrelsen.

Starup in Malling parish.

Øster Starup, sogn i Brusk herred¹⁵

Øster Starup ligger på den østlige bred af Halsted Bæk, der er et tilløb til Vester Nebel Å. Kirken har frem til nyeste tid ligget som en ødekirke i landskabet, mens landsbyen Starup har ligget længere mod nord. Kirken er berømt for sine ekstraordinært rige romanske stenarbejder. Længere nede ad åen, omtrent 1 km sydvest for kirken, ligger resterne af et middelalderligt voldsted, der måske er en forgænger til hovedgården Nygård eller måske til den bebyggelse, der siden blev til Ågård (fig. 4).¹⁶

Inde i selve Ågård kaldes et område på den nordlige åbred Snedkertoften.¹⁷ I J.J. Ravns udaterede marknavneindberetning på Nordisk Forskningsinstitut er navnet optegnet som “æ Snek’øtowt”.¹⁸ Forleddet i Snedkertoften kan både være skibsbetegnelsen “snekke” og håndværkerbetegnelsen “snekker”, og det er således muligt, at navnet indikerer tilstedeværelsen af en såkaldt “snekkehavn” fra sen vikingetid eller tidlig middelalder. På grund af afstanden til kysten har navnet i Øster Starup ikke været medtaget i Jan Skamby Madsens og Bente Holmbergs pionerundersøgelse af snekkenavnene.¹⁹ Begrebet “snekkehavn” blev lanceret i forbindelse med de store udgravninger ved Fribrødre Å på Falster, og der er siden påvist endnu en snekkehavn ved Aarhus Å.

Der er flere af områdets mark- og naturnavne, som indeholder ordet “skib”, bl.a. et forsvundet Skibdrup nord for Starup, der omtales i markbogen 1683 og senere indberetninger. Det betydelige åsystem står i forbindelse med Kolding Å, og det forekommer ikke urimeligt, som også foreslået af Bent Jørgensen, at Starup har været udskibningsplads.²⁰ Sammen med det forsvundne Skibdrup kunne Starup angive, hvor langt nordpå det i ældre tid har været muligt at transportere gods.

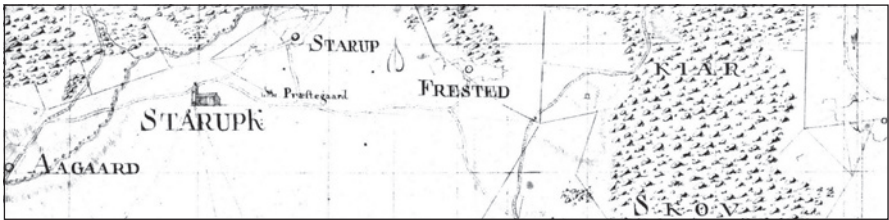

Fig. 4. Øster Starup. Udsnit af Videnskabernes Selskabs Originalkort, forarbejde til trykt kort over Koldinghuus og Riberhuus Amter 1804 med de i teksten omtalte bebyggelser Ågård, Starup og Fredsted. –Foto: Nordisk Forskningsinstitut.

Øster Starup. Excerpt from the Royal Danish Academy of Sciences and Letters' original map, draft for printed map of Koldinghuus and Riberhuus counties 1804, showing the settlements of Ågård, Starup and Fredsted.

Øst for Starup ligger bebyggelsen Fredsted, der ud fra de ældste former er et oprindeligt Fredstedtoft. Forleddet i navnet er en oprindelig sammensætning ‘fredsted’ med betydningen “fredhelligt sted”. Bebyggelsestoftet ved det fredhellige sted peger evt. tilbage til førkristen religion.²¹ Muligvis som en ren tilfældighed findes det andet Fredsted på nordsiden af Haderslev Dam ikke langt fra Sønder Starup.

Vester Starup, sogn i Skast herred²²

Ødekirken i Vester Starup ligger på en lille bakkeø i et englandskab med Holme Å på nordsiden og med et markant terrænfald til en bæk vest og syd for kirken (fig. 5). Der var førhen kun adgang til kirken fra østsiden, og placeringen synes at give bedst mening i forbindelse med mødet mellem transport over land og langs vandvejene. I Sig få km nord for det sted, hvor Holme Å løber ud i Varde Å-systemet, er der påvist en interessant detektorplads med hovedvægten på fund fra vikingetid og tidlig middelalder,²³ og pladstypen, formoder jeg, vil kunne påvises i Starup. Stednavnet Driftsmose i sognet vidner om tidligere tiders stuedrift, som kan have gjort Starup til et vigtigt knudepunkt.

Neden for kirken ligger en helligkilde (fig. 6), som ifølge præsteindberetningen til Ole Worm var indviet til Sankt Syllatz, formentlig en forvanskning af Sankt Sylvester.²⁴ Ifølge en udgravningsrapport udarbejdet af museumsinspektør Lene B. Frandsen, ArkVest, Varde Museum, gav en undersøgelse i 2002 ikke arkæologiske spor, som tillod en datering af stensætningen omkring kilden. I fyldlagene lå der et par slaggeblokke fra jernalderen, som blev tolket som tilført byggemateriale til kirken eller kirkegårdsdiget.²⁵ I forbindelse med udgravningen af kirkegulvet i 1957 blev der registreret stolpehuller, som

Fig. 5. Vester Starup Kirke fotograferet fra vandrestien. – Foto: Kysttil-Kyst Stien.

Vester Starup Church photographed from the footpath.

Fig. 6. Sankt Syllatz Kilde for foden af kirkebanken.
– Foto: Annemari Kjær.

The spring Sankt Syllatz Kilde at the foot of the church mound.

oprindelig blev tolket som spor af en ældre trækirke på stedet. Dette betvivles kraftigt i “Danmarks Kirker”, som alternativt foreslår, at stolpebygningen har været et klokkehus.²⁶

Sønder Starup, sogn i Haderslev herred²⁷

Sønder Starup har længe været kendt for sin kirke, der ligger ensomt ved bredden af Haderslev Fjord, og som er blevet betegnet som “Sønderjyllands mærkeligste og ældste kirkebygning” (fig. 7).²⁸ Den treskibede kirkebygning er opført af frådsten i tiden omkring 1100, og den er således i klasse med andre tidlige jyske stenkirker såsom Tamdrup, Vejerslev og Asmild.

I forbindelse med en hårdhændet restaurering af kirken blev der i 1914 fundet en runesten fra tidlig vikingetid med indskriften “Eriks kuml (dvs. mindesmærke)”. Runestenen lå som tærskelsten til kirken, hvilket eventuelt kan betegne en kontinuitetsbevidsthed og måske en direkte slægtsmæssig tilknytning mellem Erik og kirkebyggerne.²⁹

Arkæologiske udgravninger omkring kirken igennem de senere årtier har

Fig. 7. Luftfoto af Sønder Starup Kirke med Haderslev i baggrunden. Har man gode øjne, kan man se runestenen foran kirken. – Foto: Lennart Madsen.

Aerial photo of Sønder Starup Kirke with Haderslev in the background. A rune stone can just be discerned in front of the church.

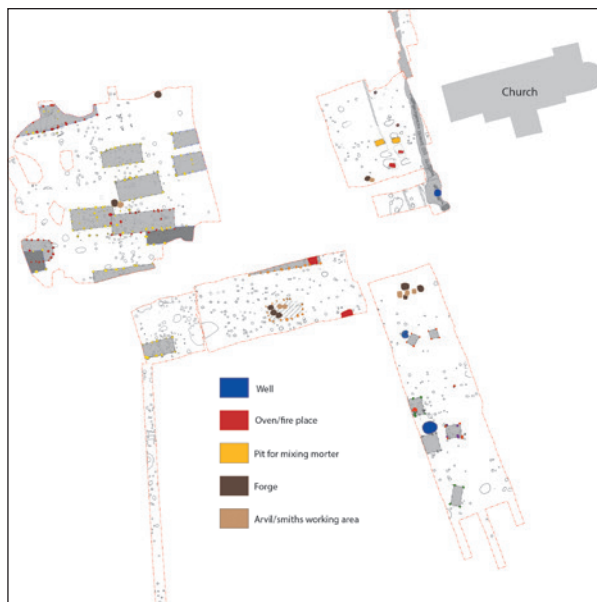

Fig. 8. Udgravningsplan over Starup Østertoft med kirkefundamentet indtegnet. – Efter Anders Hartvig in press.

Excavation plan of Starup Østertoft with the church foundations drawn in.

Fig. 9. Fund fra udgravningen af Starup Østertoft. Øverst til venstre: østersøkeramik; øverst til højre: ottonsk fibel; nederst til venstre: nagler; nederst til højre: bæltespænde med dyrehoved. – Efter Anders Hartvig in press.

Finds from the excavation at Starup Østertoft. Upper left: Baltic ware pottery; upper right: Ottonian fibula; lower left: rivets; lower right: belt buckle with animal's head.

påvist omfattende bebyggelse og handelsaktiviteter fra 1000-tallet, frem til bebyggelsen forsvinder omkring år 1200. Den planlagte, treskibede basilika, der synes at have afløst en ældre kirke på stedet, er aldrig blevet fuldført, formentlig fordi Starup i mellemtiden blev udkonkurreret af Haderslev. Haderslev Fjord har været en vigtig korridor ikke blot for den nord-sydgående trafik langs Hærvejen, men også som udgangspunkt den korteste transportvej fra Østersøen vestpå til Ribe, evt. med omlastning til transport via Ribe Å-systemet i Vojens eller Gram.³⁰

Sønder Starup er den arkæologisk bedst dokumenterede af de seks Starup-lokaliteter, hvor udgravningsresultaterne viser, at håndværk har spillet en stor økonomisk rolle, mens fund af Østersøkeramik peger mod kontakter til Østersøområdet (fig. 8-9). Omvendt synes den agrare økonomi ikke at have udgjort pladsens væsentligste substistensgrundlag. Fundmønstret i Sønder Starup er blevet sammenlignet med bebyggelserne Schuby og Kosel-West i Slesvig,³¹ men i modsætning til de nordtyske byer blev Sønder Starup kirkeby, og det sammenholdt med den øvrige navnegruppe giver måske anledning til et modificeret tolkningsforslag.

Starup, bydel i Løgumkloster flække, Tønder, Højer og Lø herred³²

Byen Løgumkloster ligger på østbredden af Brede Å. Starup udgør en østlig udkant af den bymæssige bebyggelse for enden af byens hovedgade Storegade, hvor Østergade munder ud i Åbenråvej (fig. 10). Anlægget af cistercienserklosteret i 1173 præger endnu byen og har givet den sit navn. Efter reformationen blev Løgumkloster administrativt centrum og sæde for bl.a. en omfattende knipleindustri. Oplandets gamle vådområder mod syd og øst er ændret meget ved dræning, ligesom der har været opstemninger og kanaler omkring klostret. Niels T. Sterum har overbevisende argumenteret for, at der har været en ældre kirkebygning på stedet før klosterkirken.³³ Den nøjagtige beliggenhed af den middelalderlige Starup-bebyggelse er ikke kendt, men bedømt ud fra det moderne bydelsnavn og spredte middelalderfund, herunder en møntskat, har bebyggelsen formentlig ligget tæt på den nord-syd-gående hovedfærdselsåre og den østlige forgrening, som i dag leder mod Åbenrå og Haderslev.³⁴ Et isoleret fund af tre stykker forarbejdet egetømmer i aflejringer fra Klosterbækken, der løber gennem byen, tolkes som spor efter en nærliggende, unavngiven bebyggelse fra ældre vikingetid.³⁵

Det kan undre, at Niels T. Sterum ikke overvejer muligheden af at lade Starup være navn for hele middelalderbebyggelsen på stedet. Første del af det moderne navn Løgumkloster er ligesom sognekirken navngivet efter Nørre Løgum/Løgumgårde nordligt i det usædvanligt store sogn, så Løgumkloster er først og fremmest en administrativ betegnelse. Lokalt kaldes byen blot "Kloster", og dette navn kan i givet fald have udkonkurreret et ældre sognenavn.

Det latinske navn for Løgumkloster *Locus Dei*, "Guds Sted", forklares almindeligvis med, at Locus er en lydlig analogi til Løgum, da begge navne begynder på L-³⁶ Ryd Klosters årbog oplyser om år 1173, at "Clastær kom til locum dei løum. Hærtig Christoffer døthæ", dvs. "Klostret flyttede til Locus Dei, Løgum.

Fig. 10. Starup i Løgumkloster. Udsnit af målebordsblad fra før nedlæggelsen af jernbanen i 1936. – Geodatastyrelsen.

Starup i Løgumkloster. Excerpt from map predating construction of the railway in 1936.

Hertug Christoffer [Valdemarssøn af Sønderjylland, 1150-1173] døde”.³⁷ Den traditionelle forklaring på *Locus Dei* hviler på den implicite forudsætning, at cistercienserne anlagde deres klostre på øde og ubebyggede steder – netop den antagelse, som Sterum gør grundigt op med i sit omfattende studie af Løgumkloster og cistercienserordenen. Sprogligt er det efter min mening langt mere oplagt at forklare *Locus Dei* som en oversættelse af gammeldansk *stath* i Starup, idet “sted” som bekendt svarer til *locus* på latin.

Stednavne der indikerer handel

Med betydningen “ladeplads” indskriver Starup sig blandt de stednavne, som indikerer handel og varetransport på land og langs vandvejene. Navnet Ladby er af navneforskerne både blevet tolket som “bebyggelsen ved ladepladsen” og som en oprindelig sammensætning ‘ladeplads’. Beliggenheden af Ladby med den berømte bådgrav ved Kerteminde Nor på Nordøstfyn og det andet Ladby nær Susåens udløb, lidt nord for Næstved på Sydsjælland, minder meget om Starup-lokaliteterne.

Mens stednavne, som refererer til samfærdsel, er grundigt præsenteret for Danmarks vedkommende i håndbogen om stednavneforskning, optager handelsrelaterede navne kun en kort fodnote i forbindelse med omtale af bebyggelsen Knarsted ved Taps Å tæt på Kobbersted.³⁸ En tilsvarende overvægt på stednavne, der vidner om færdselsårer, findes naturligt nok i Bent Jørgensens monografi om stednavne og samfærdselshistorie. Udslibningssteder drøftes dog, f.eks. Skibsted Bro i det østlige Himmerland.³⁹

Den norske navneforsker Tom Schmidt har i en artikel med titlen “Marked, torg og kaupang – sproglige vitnemål om handel i middelalderen” samlet en mængde information, som også har relevans for det danske område, dog primært om begrebet “købing”.⁴⁰ I samme tidsskrift har Dagfinn Skre drøftet handel og vareudveksling ud fra et arkæologisk perspektiv. Det hævdes, at den arkæologiske forskning har haft mindre fokus på handel i årtierne op til årtusindskiftet og i stedet har fokuseret på gavegivning o.l.⁴¹ Bebyggelseshistorisk er dette overraskende al den stund, at stednavne, der vidner om handel og varetransport, afspejler historiske organisationsformer og magtstrukturer: Hvem havde ret til at anlægge og drive faste handelspladser, og hvilke krav om afgifter og organisering var de handlende underlagt?

Stednavne, som vidner om handel, peger for de flestes vedkommende mod tiden før monopoliseringen af handelen i middelalderens bysamfund, købstæderne. Ca. 35 km sydøst for Vester Starup finder vi ved Kongeåen bebyggelserne Københoved og Skrave i sognet af samme navn. Forleddet i Københoved er

“købing”, “handelsplads”, og efterleddet ordet “hoved”, “fremspring”. Sogne-navnet Skrave sættes af Bent Jørgensen i forbindelse med jysk *skrave*, “ramme, der lægges på en høstvogn, m.v.”, evt. brugt om “midlertidige boder”. Skrave Mark og Kirke ligger lige umiddelbart syd for Københoved, og navnet sigter da snarere til de i markedstiden opstillede, interimistiske boder.⁴²

Et lignende navnekompleks er f.eks. det førømtalte Kobbersted i Aller sogn ca. 15 km nord for Sønder Starup. Forleddet i Kobbersted tolkes som gammeldansk **kōpari*, “købmand”.⁴³ I en nærliggende eng ned til Taps Å/Aller Å findes marknavnet Knarsted, hvor forleddet kommer fra den vikingetidige skibstype “knarr”. Åen har udløb i Hejls Nor, dvs. en lignende placering som Starup i Malling sogn og Stårupgård ved Skive Fjord.

Spor af en regional handels- og transportinfrastruktur

Søren M. Sindbæk har i sin afhandling om vikingetidens fjernhandel bl.a. foretaget en regional kortlægning af handelens “reception og regionalisering i Vestdanmark”. Vareudvekslingen i perioden skifter angiveligt fra udveksling gennem små netværk og mange mellemed til transport i større ladninger direkte mellem fjernereliggende destinationer.⁴⁴ Sindbæk sammenfatter dette netværk af omlastningsstationer og transportveje med termen “rutinisering”, som kobles til periodens etablering og opretholdelse af sociale institutioner, men ikke som led i en samlet, bevidst organisation: “Rutinisering er en i højeste grad historisk proces, præget af uforudsigelige begivenheder. Der er ikke tale om en lineær, evolutionær udvikling, som det ofte mere end antydes med begreber som “urbanisering”.⁴⁵

Måden, hvorpå sådanne transportknudepunkter gradvist har kunnet udvikle sig, kan illustreres med et svensk eksempel, Söderköping i landskabet Östergötland: “En jämförelse kan göras med Söderköping där två kyrkor byggdes långt före den egentliga stadsetableringen omkring 1200. I sammanflödet av Lillån, Storån och Slätbacken bildades en temporär omlastningsplats där människorna i bygden sammanstrålade för att köpa, sälja och byta varor. S:t Drotten uppfördes invid marknadsplatsen och en kungsgård anlades på andra sidan Storån.”⁴⁶

I forhold til de jyske Starup-lokaliteter er forholdet mellem Sønder Starup og Haderslev samt formentlig Starup i Løgumkloster den oplagte parallel til Söderköping, mens to af de resterende fire lokaliteter “kun” fik opført kirken. Starup i Løgumkloster kan eventuelt også knyttes til et tidligt kirkebyggeri. På trods af de skiftende udmeldinger, der er refereret i det foregående, finder jeg det frugtbart at se Starup-lokaliteterne som prototypiske for den udvikling,

der ligger bag middelalderens urbaniseringsproces.⁴⁷ Det er ligeledes fristende omend ikke bydende nødvendigt at knytte navnegruppen til en overordnet organisering af transporten. Spørgsmålet bliver da, hvem der på dette tidspunkt iværksatte, og – formentlig mod en afgift – beskyttede aktiviteterne på Starup-pladserne.

Det er også interessant, at vi kun finder Starup-lokaliteter i Jylland, mens der som nævnt er et Ladby på Fyn og Sjælland. Heroverfor kan nævnes de markante skånske Köpinge-navne. Disse regionale forskelle i ældre tid må bunde i faktuelle historiske forskelle, som kalder på nærmere udforskning og inddragelse af andre stednavne. Konklusionen her er i første omgang, at Starup-navnegruppen udgør en så homogen gruppe, at der ikke er grund til at underspille dens betydning og arkæologiske potentiale.⁴⁸

NOTER

- 1 Sterum 2010, s. 225.
- 2 Lerche Nielsen 2003.
- 3 Vester Starup (Ribedomkapitels jordebog 1291) *Stathorp*, Øster Starup (samme kilde ca.1325) *Stathorp*. Sønder Starup (diplom 21/11 1451) *Stadorp*, Starup ved Norsminde Fjord (afskrift 1567 af diplom 13/11 1463) *Starup*, Starup i Løgumkloster (diplom 24/5 1490) *Starup*, Stårup ved Skive Fjord (1364 afskrift 1536-42) *Starup* samt (originaldiplom 18/3 1438) *Stadorphgardh*.
- 4 Kousgård Sørensen 1958, s. 14.
- 5 To andre danske Stårup'er har anden oprindelse. Det nordvestsjællandske Stårup i Højby sogn, Ods herred, skrives ca. 1370-80 *Stalethorp*, etc. Forleddet antages at være mandsnavnet, gammeldansk *Stāli* svarende til det moderne norske drengenavn *Ståle* (Jørgensen 2008, s. 279). Forleddet i det sydvestjyske Stårup i Gørding sogn og herred er antagelig plantebetegnelsen *star*. Sognavnet Sterup i Sydslesvig indeholder evt. det etymologisk beslægtede forled, gammeldansk **stæth* "åbred" sigtende til beliggenheden ved Lipping Å (Laur 1992, s. 621), mens Sterup i Vendsyssel snarest indeholder forleddet, gammeldansk *stirth*, "stiv, hård, uvenlig" (Jørgensen 2008, s. 273).
- 6 Lindholm 1911, s. 5.
- 7 Kousgård Sørensen 1958, s. 15.
- 8 Jørgensen 2008: Starup, s. 270, Vester Starup, s. 339 og Øster Starup, s. 352.
- 9 Robinson *et al.* 2005, s. 538.
- 10 Ulriksen 1998, s. 91-99.
- 11 Danmarks Stednavne 12, s. 65-66.
- 12 FHM j.nr. 1353 (ikke i Fund og Fortidsminder) samt FHM j.nr. 1639 oplyst i mail fra Jens Jeppesen.
- 13 Holmberg & Skamby Madsen 1998 katalog nr. 83 og Skov 2008, s. 223-224.
- 14 Schultz 1945 og Danmarks Kirker XVI, s. 2307-2310.
- 15 Danmarks Stednavne 8, s. 151 og Jørgensen 2008, s. 352.
- 16 Lindholm 1911, s. 7-8.

- 17 Lindholm 1911, s. 335 samt matrikelnummer 29 i kortbilaget.
- 18 Udateret indberetning, Aagaard ejerlav, nr. 31.
- 19 Holmberg & Skamby Madsen 1998.
- 20 Jørgensen 2008, s. 352.
- 21 Kousgård Sørensen 1958, s. 60-61 og Jørgensen 2008, s. 84.
- 22 Jørgensen 2008, s. 270.
- 23 Zaramella Hansen 2014.
- 24 Præsteindberetninger til Ole Worm 1, s. 239, samt Høgsbro Østergård & Pedersen 1990, s. 59-62.
- 25 Beretning for Museet for Varde By og Omegns undersøgelse, V. Starup kirke, 2002, J. Nr. VAM 1387, tilsendt af Lene B. Frandsen.
- 26 Danmarks Kirker XIX, s. 1654.
- 27 Danmarks Stednavne 4, s. 100 og Jørgensen 2008, s. 288.
- 28 Danmarks Kirker XX, s. 398.
- 29 Lerche Nielsen 1996, s. 26-29; Nielsen 2007.
- 30 Madsen 1987 & 2008 samt Hartvig 2011 & in print.
- 31 Hartvig in print.
- 32 Danmarks Stednavne 5, s. 26; Jørgensen 2008, s. 270.
- 33 Sterum 2010, s. 29-35 & 223-227.
- 34 Sterum 2010, s. 225 samt kortet s. 138.
- 35 Sterum 2010, s. 27.
- 36 Danmarks Stednavne 5, s. 24f.; Mackeprang 1945, s. 26 og Jørgensen 2008, s. 188.
- 37 Citeret fra DSL, Studér Middelalder på Nettet, <http://middelaldertekster.dk/rydaar-bogen-edv3/103>.
- 38 Dalberg & Kousgård Sørensen 1979, s. 113 i kapitlet om samfærdsel, s. 86-116.
- 39 Jørgensen 1979, s. 123f.
- 40 Schmidt 2000.
- 41 Skre 2000, s. 165.
- 42 Jørgensen 2008, s. 258.
- 43 Kousgård Sørensen 1958, s. 93f.
- 44 Sindbæk 2005, s. 261.
- 45 Sindbæk 2005, s. 263.
- 46 Roslund 2001, s. 247f.
- 47 Anglert & Larsson 2008.
- 48 Tak til Turi Thomsen (MUSE@UM, tidl. Salling Museum, Skive), Jens Jeppesen (Moesgaard Museum), Conni Ramskov (Museet på Koldinghus), Charlotta Lindblom (VejleMuseerne), Lene B. Frandsen (ArkVest, Varde Museum), Anders Hartvig og Lennart S. Madsen (Arkæologi Haderslev, Museum Sønderjylland) for nyttig hjælp og kommentarer til tekst og lokale sagsforhold. Tak til Johnny G.G. Jakobsen (Nordisk Forskningsinstitut, KUA) for at fremstille kortet fig. 1.

LITTERATUR

- Anglert, Mats og Stefan Larsson 2008: Landskapets urbanitet och urbanitetens landskap. I: Hans Andersson, Gitte Hansen og Ingvild Øye (red.): *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS, Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5. Bergen, s. 303-322.

- Danmarks Kirker 1934-. Vester Starup Kirke: Danmarks Kirker XIX, bind 3 (1988-1991), s. 1651-1677; Malling Kirke: Danmarks Kirker XVI, bind 5 (1983-1987), s. 2305-2338; Sønder Starup Kirke: Danmarks Kirker XX (1954). København, s. 397-438.
- Danmarks Stednavne 1922-. København.
- Dalberg, Vibeke & John Kousgård Sørensen 1979: *Stednavneforskning 2. Udnyttelsesmuligheder*. København.
- Hartvig, Anders in press: Starup Østertoft – A Landing Place and Settlement with a Church from the 11th-12th Centuries. *Studies of the Swedish History Museum*.
- Holmberg, Bente & Jan Skamby Madsen 1998: Da kom en snekke. Havnepladser fra 1000- og 1100-tallet? *Kuml* 1997-98, s. 197-225.
- Høgsbro Østergård, Kristian & Olga Pedersen 1990: De hellige kilder. *Fra Ribe Amt* 25, s. 58-67.
- Jørgensen, Bent 1979: *Stednavne og samfærdselshistorie*. Navnestudier udgivet af Institut for Navneforskning 18. København.
- Jørgensen, Bent 2008: *Danske stednavne*, 3. udgave. København.
- Kousgård Sørensen, John 1958: *Danske bebyggelsesnavne på -sted*. Navnestudier udgivet af Stednavneudvalget 1. København.
- Laur, Wolfgang 1992: *Historisches Ortsnamenlexikon von Schleswig-Holstein*, 2. Auflage. Neumünster.
- Lindholm, Poul 1911: *Starup sogn i Brusk herred. Et historisk-topografisk forsøg*. Kolding.
- Mackeprang, M. 1945: Løgum Kloster og dets Gods, *Sønderjydske Aarbøger* 1945, s. 20-127.
- Madsen, Lennart S. 1987: Starup Fundet – En udgravning og dens resultater, *Sønderjysk Månedsskrift* 1987, s. 206-211.
- Madsen, Lennart S. 2008: Haderslev – de første to århundreder. I: Hans Andersson, Gitte Hansen og Ingvild Øye (red.): *De første 200 årene – nytt blick på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS, Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5, s. 135-146. Bergen.
- Nielsen, Michael Lerche 1996: På sporet af Borups vikinger. Tanker omkring en by og dens runesten. *Årbog 1996. Kulturhistorisk Museum Randers*, s. 22-35.
- Nielsen, Michael Lerche 2003: Sognekriteriets betydning for vurderingen af torp-navnernes alder. I: P. Gammeltoft & B. Jørgensen (red.): *Nordiske torp-navne. Rapport fra NORNA's 31. Symposium i Jaruplund 25.-28.4. 2002*. NORNA-rapporter 76, s. 177-202. Uppsala.
- Præsteindberetninger til Ole Worm*, 1. Ålborg og Ribe Stifter 1625-42. Udgivet af Landbohistorisk Selskab, ved Frank Jørgensen. København.
- Robinson, David Earle *et al.* 2005: Ressourcer – Håndværk, husholdning og redskaber. I: Mette Iversen, David Earle Robinson, Jesper Hjermand & Charlie Christensen (red.): *Viborg Sønderø 1018-1030. Arkæologi og naturvidenskab i et værkstedsområde fra vikingetid*. Jysk Arkæologisk Selskabs Skrifter 52. Højbjerg, s. 529-541.
- Roslund, Mats 2001: Gutar, främlingar och den förblindande vikingatiden – om staden Visbys tidigaste datering. I: A. Andrén, L. Ersgård & J. Wienberg (red.): *Från stad till land – en medeltidsarkeologisk resa tillägnad Hans Andersson*. Stockholm, s. 241-252.
- Schmidt, Tom 2000: Marked, torg og kaupang – språklige vitnemål om handel i middelalderen, *Collegium Medievale* 13, s. 79-102.
- Sindbæk, Søren M. 2005: *Ruter og rutinisering. Vikingetidens fjernhandel i Nordeuropa*. København.
- Skov, Hans 2008: Det ældste Århus – ca. 770-1200. I: Hans Andersson, Gitte Hansen og

- Ingvild Øye (red.): *De første 200 årene – nytt blikk på 27 skandinaviske middelalderbyer*. UBAS, Universitetet i Bergen Arkeologiske Skrifter. Nordisk 5. Bergen, s. 215-226.
- Skre, Dagfinn 2000: Kaupang – et handelssted? *Collegium Medievale* 13, s. 165-174.
- Sterum, Niels T. 2010: *Løgum – kloster, slot og by. "Pionerer i ødemarken"*, 1-2. Skrifter fra Museum Sønderjylland 3. Haderslev.
- Ulriksen, Jens 1998: *Anløbspladser. Besejling og bebyggelse i Danmark mellem 200 og 1100 e.Kr.* Roskilde.
- Zaramella Hansen, Hemming. 2014: Sig Syd – en port mod vest? I: H. Lyngstrøm & L.C.A. Sonne (red.): *Vikingetidens aristokratiske miljøer. Tekster fra et seminar i seed-money netværket Vikingetid i Danmark, Saxo-instituttet, Københavns Universitet den 29. november 2013*. København, s. 77-81.
- Øeby Nielsen, Gunhild. 2007: *Runesten og deres fundforhold. Magt og mentalitet, kontinuitet og brud i tiden for religions- og kulturskiftet ca. 950-1200*. Aarhus.

Starup – a Jutish place name with historical and archaeological potential

Jutland's six localities with the name of Starup or Stårup have not, with the exception of Sønder Starup on the edge of Haderslev Fjord, attracted any great archaeological interest. Most recently, the Starup area of the town of Løgumkloster has been dismissed as uninteresting in settlement-historical terms. This article attempts to rehabilitate this name group and presents the case for greater archaeological focus on these localities. It is argued that Starup was originally the term used for transit points between land and water traffic in the Viking Age and Early Middle Ages.

In addition to the Starup localities, the article discusses a name complex with a possible, so far unknown, *snekke* name at Øster Starup. An alternative explanation is also given for Løgumkloster's Latin name of *Locus Dei*. In conclusion, Starup is compared with other place names indicating trade and transit. It is argued that the Starup localities could have formed part of a more general transport infrastructure, just as the activities at this type of settlement can be perceived as a precursor to the urban developments of the Middle Ages.

Michael Lerche Nielsen
Afdeling for Navneforskning
Nordisk Forskningsinstitut
Københavns Universitet